

ЖАРКО ПЕТКОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

УДК 930.271(497.1),,652“

ДЕДИКАЦИЈА ЈУПИТЕРУ И ЛИБЕРУ СА КОСМАЈА

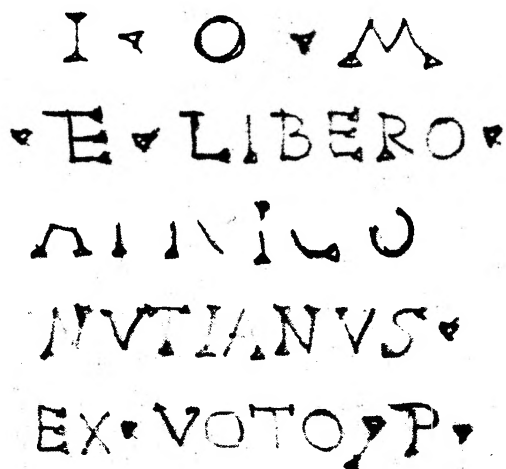
Айџракић: Један олтар (из ране северске епохе?), нађен у рудничком дистрикту Космаја и досад необјављен, посвећен је Јупитеру и Либеру. Либер се ту поштовао као бог плодности, о чему сведоче бројне аналогије. Култ Либеру и сродних божанстава (нпр. Пријапа) је славио, истовремено, богатство пољопривредног и рудничког тла.

Пре двадесетак година на Космају, у засеоку Реке код Губеревца¹, пронађен је римски натпис. Г-дин Зоран Симић, саветник-конзерватор Републичког завода за заштиту споменика културе Србије, начинио је тада цртеж, који ми је љубазно уступио ради објављивања натписа. Када сам маја 2002. године био у Губеревцу, натпис више нисам могао пронаћи *in situ*, иако се дуго налазио у дворишту једне сеоске куће. Изгледа да ни фотографија није била начињена (или је ја нисам могао наћи у документацији Завода), па цртеж (сл. 1) г-дина Симића, који овде доносим, остаје (засада) једино сведочанство о споменику. По белешкама уз цртеж, натпис је урезан на квадру од пешчара. Олтар је преломљен отприлике по средини, код трећег реда (од укупно пет). Колико се може оценити на основу цртежа, писмо је сразмерно добро; изгледа својствено северској епоси (изражени серифи, интерпункцијски знаци, употреба лигатуре (лигатура?), облика слова чија је висина мала кад се пореди са ширином.²

Најтежи за реконструкцију је трећи ред. Наиме, могло би се помислити да је на почетку реда стајало *P*, па да би, стога, ваљало читати *[P]atri Co[r]*-. Иако би оваква допуна имала својих предности – Либер би по њој носио свој најчешћи епитет,

¹ О античким налазима са тог локалитета види Introduction Historique у *IMS I* (S. Dužanić), стр. 111 илд.

² Уп. палеографске одлике двају последњих редова у натпису *IMS I*, 168 (Рудник) = П. Петровић, *Палеографија римских натписа у Горњој Мезији*, Београд 1975, т. XXII, бр. 64 (са коментарима, *passim*).

Сл. 1

Pater – определио сам се читање *Atri(us)*, из уверења да на камену није било довољно места за слово *P* (испред јасно видљивог *ATRI*). Штавише, ако се упореди место почетка другог реда (тј. место где се по цртежу налази лигатура *T* и *E*) са местом почетка трећег, и уколико се претпостави да је клесар започињао редове у истој висини реда (у прилог тој претпоставци говори почетак четвртог и петог реда), морало би се закључити да нема простора за још једно слово испред *A*. Лигатура *P* и *A* није вероватна (почетак речи), нити је, колико знам, посведочена. Уколико је клесару заиста недостајало простора, лигатуре *R* и *I* односно *T* и *R* биле би обичније и природније, али, како се види, слова су урезана одвојено.

Ако би се, упркос овоме, остало при претпоставци да је за *P* било довољно места на камену – не виде се границе натписног поља, па цртеж не дозвољава изричите тврдње – могло би се помислити да је *I* у трећем реду заправо скраћеница од гентилиција *Iulius*.³ (У том случају трећи и четврти ред би гласили: [*P*]atr(i) I(ulius) Co[r]/nutianus. Но, овакво радикално скраћивање гентилиција је сразмерно ретка појава, па би таквој претпоставци ваљало прибећи само у нужди. Поред тога, са цртежа се не види да је између *R* и *I* постојао интерпункцијски знак, који је иначе космајски клесар урезивао између речи, као што се на цртежу види у другом и петом реду.

³ Примери из индекса за бројеве у *CIL* III који показују да је скраћивање *I(ulius)* практиковано: 9155, 9774, 13356, 3377, 1564, 6674, 12275, 8075, 44, 6016, 9, 4490, 1949, 10434, 13181, 9155, 14502, 14333¹.

Стога, текст вотивног натписа би гласио:⁴

*I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | et Libero | Atri(us)
Co[r] | nutianus |⁵ ex voto posuit.*

Атрије Корнудијан не би био једини познати носилац овог гентилиција у Горњој Мезији. Наиме, Гај Атрије Декорат, војни трибун II кохорте *Aurelia Dardanorum* стационаране у (тимочкој) Равни, познат је (у периоду између 208-211) са три натписа (*IMS* III/2, 8, 9, 19). Дужност његове кохорте је морала била заштита рудника у области Тимока,⁵ па би се постојање истог гентилног имена на Космају могао бити знак да су постојале везе између двају рудничких региона. Сличне просопографске везе Космаја и тимочке долине су већ посведочене.⁶

Треба нагласити да су познате и друге посвете Либеру из рударских крајева Горње Мезије. На једном суду из оставе римске сребрнине са Рудника (очигледно је да је сребро из оставе ископано управо из тог краја) читамо: *D(eo) B(accho) S(acrum)* (*IMS* 1, 170).⁷

На основу још једног горњомезијског примера (*IMS* I, 16; подножје Авале) можемо се уверити да су Мајка Земља, Либер и Либера заједно слављени, што говори о блискости Либеровог култа са култовима популарним међу рударима. И само место налаза ове посвете говорило би о њеној повезаности са рударским животом.⁸ То важи и за једну посвету Либеру, одавно пронађену код Ариља (*CIL* III, 6317, на граници Далмације и Горње Мезије), у крају који није далеко од познатих рудника. Add.

У рударским областима Дакије постоји неколико поучних примера поштовања Либера. Тако у златоносном руднику Албурнус Мајора, дедикант овом божанству био је баш неки Атрије (*CIL* III 1261 = *IDR* III/3 396). Нисмо сигурни како тачно треба читати и тумачити име дедиканта дакијског споменика;⁹ па ипак

⁴ Тзв. Dotted letters у трећем реду (непотпуно сачувана *A, T, R* и *C*) из техничких разлога нису означена у транскрипцији.

⁵ S. Dušanić, »Army and Mining in Moesia superior«, у: G. Alföldy, B. Dobson, W. Eck (Hg.), *Kaiser, Heer und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit. Gedenkschrift für Eric Birley*, Stuttgart 2000, 348 ид.

⁶ Уп. коментар уз *IMS* I, 103 (С. Душанић) о могућности да је Вецилија, жена *Tyrannus Aug(usti) lib(ertus) proc(urator)* са Космаја, била ослобођеница Луција Вецилија Модеста из тимочке Равне (*IMS* III/2, 23).

⁷ S. Dušanić, *AV* 41(Ljubljana 1991) За нашу тему од мањег је значаја питање да ли се ради о посвети мајстора или, вероватније, дедиканта.

⁸ *IMS* I, 16. S. Dušanić, *AV* 41(1991) 589 ид; idem, (нап. 5), 360.

⁹ Различита читања и тумачења: H-Ch. Noeske, »Studien zur Verwaltung und Bevölkerung der dakschen Goldbergwerke in römischen Zeit«, *BJ* 1977 (Bonn 1977), 381. Он мисли да је Атрије био Максимов син. Другачије мишљење заступао је

највероватније је да се ради о когентилисусу нашег Корнутујана.¹⁰ С друге стране, Либеров олтар исте провенијенције спаја посвету богу и персонификованом колегију, вероватно баш колегију Либерових cultores.¹¹ Та веза показује да је реч о веома раширеном култу у рудничкој средини.

Недалеко од Албурна, у Ампелуму (= Zlatna, словенско-румунски топоним, што довољно говори о карактеру овог насеља) пронађена је још једна посвета Либеру (*IDR*, III/3, 319 = *CIL* III, 1303). Ту је Либер, карактеристично, повезан са паредром Либером и колегијима (!) обожавалица Херакла и Дијане (два такође рудничка божанства).¹²

Либер није био поштован само у рударским крајевима Горње Мезије и Дакије. Једна посвета рудничке управе из *Ferrariae Rannonicae* (северозападна Босна, *ILIug* 161; 247. или 248. године) гласи: [] *deo Liber(o) [Terraе] Matri*. Посвета је занимљива и стога што допуњава разноврсне индиције о сакралној вези Либер са Мајком Земљом.¹³

Остале су незапажени подаци о поштовању Либеру у рудницама западних провинција Римског Царства, на иберском полуострву¹⁴ и Сардинији.¹⁵ Скренимо пажњу на недовољно схваћен руднички новац Сијера Морене.¹⁶ Његов аверс приказује рударски пијук и исписује скраћеницу *M(etalla)*. На реверсу је мотив винове лозе – Либеров символ – и завршетак натписа с именом рудника. Овакве представе на рудничком новцу показују да је култ Либеру био израз једног култа плодности у широком

A. Kerényi, *Personennamen von Dacien*, Budapest 1941, nr. 310; по њему, Атрије је био Максимов роб. Исто тако, W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin 1904, 269.

¹⁰ Још један Атрије, Публије Атрије Марцелин (можда је био градски декуршон), подигао је посвету *Deo Invicto Soli* у дачком муниципију Тибискуму (*AE* 1977, 695).

¹¹ V. Wollmann, *Un Lucus la Alburnus Maior*, Cluj-Napoca 1986, 267-8; idem, »Nouvelles données concernant la structure socio-ethnique de la zone minière de la Dacia Superior« у *Mineria y Metalurgia en las Antiguas Civilizaciones Mediterraneas y Europeas* (ed. C. Domergue). Coloquio Internacional Asociado, Madrid 1985, II, 114.

¹² S. Dušanić, »The Miners' Cults in Illyricum«, *Mélanges C. Domergue, Pallas* 50 (Toulouse 1999), 131, nap. 9.

¹³ S. Dušanić, *Mél. Domergue* (nap. 12), 130-31; idem, »Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior«, *ANRW* II 6 (Berlin – New York 1977), 60 и nap. 24; idem, *ЖА* 32(1982), 211, nap. 2.

¹⁴ *CIL* II 2105 (= II² 7, 68) из Ургавона и *CIL* II 3264 из Кастулонеа.

¹⁵ *CIL* X 7556 (дедикант је највероватније из рудничког краја).

¹⁶ P. Garcia-Bellido, *A proposito de una moneda minera aparecida en Sierra Morena*, II Simposi numismatic de Barcelona, Barcelona 1980, табла 27 (иза стр. 202), слика 2. Издавач новца не тумачи реверс рудничким карактером емисије, него претпоставља алузију на vino espagnol.

значењу те речи, плодности природе уопште, зелене као и подземне и минералне.¹⁷ Статус Либер (добро посведочен у рударским дистриктима Римског Царства) није био изузетак у том погледу. У том контексту је већ указано на новац трачке Пауталије,¹⁸ чији реверс приказује четворици «нагих дечака», који персонификују – легенде испод њихових представа не остављају места сумњи – надземну и подземну плодност стримонског краја: винову лозу, злато, сребро и жито. И сама пауталијска област приказана је на реверсу у фигури младе жене.¹⁹ За онога који је замислио ову монетарну представу није било никакве суштинске разлике између минералних и вегетативних дарова тла.

Космајски натпис улази у низ сведочанстава која показују да је Либер, широм рударских области Царства, био заштитник сваковрсне плодности. Он је бог природе уопште, зелене и подземне. Богатство и плодност, вредности о којима се Либер брине, у једној предлогичкој слици ствари везане су и за унутрашњост земље. Уосталом ни римска правна норма није одвајала власништво над површином земље од власништва над одговарајућим делом подземља.²⁰

Један занимљив огранак ових идеја везује рударство са поштовањем веома различитих божанстава плодности и рађања: Венером (Афродитом, Изидом), Мајком Земљом, Силваном,²¹ Силеном, и другима. Није случајност да у том списку имамо и богове и богиње, јер плодност проистиче из светог брака. Отуда, Либер се често зове «отац», а такође се среће у друштву са «мајком» Либером.²² Варон сведочи о итифаличним представама Либеру;²³ једва да треба нагласити да, у рудничком контексту, оне одговарају итифаличним представама Пријапа, несумњиво посведоченим у Дакији.²⁴ Завршимо са занимљивом чињеницом да је слика фалуса урезана у један недавно објављени калуп за изливање златних полуга у аураријама Норика (*aurariae Noricae*);²⁵ како издавач предмета напомиње, реч је о символу плодности, а не, додајмо, једноставном шаливом ефекту.

¹⁷ О оваквом аспекту Либеровог култа в. S. Dušanić, *Mél. Domergue* (нап. 12), 130 и нап. 7; idem, *AV* 41(1991) 593 и нап. 29.

¹⁸ S. Dušanić, *ŽA* 32(1982), 211, нап. 2.

¹⁹ L. Ruzicka, *Die Münzen von Pautalia*, Sofia 1933, 110, бр. 360.

²⁰ S. Dušanić, *Aspects* (нап. 13), 80, нап. 183.

²¹ S. Dušanić, *Mél. Domergue* (нап. 12), нап. 8.

²² В. нпр. *IDR* III/3, 238 (Germisara, Dacia Superior): *Libero Patri et Lib(erae) Matrī Secundin(us) v(otum) l(ibens) m(erito)*.

²³ *Apud Aug. Civ. Dei* 7.21. Cf. 7.2.3 и 6.9.

²⁴ V. Wollmann, Madrid 1985 (нап. 10), сл. 13а и 13б.

²⁵ *AE* 1995, 1197 са коментаром.

SUMMARY

Žarko Petković: AN UNPUBLISHED DEDICATION FROM THE MINING DISTRICT OF KOSMAJ (MOESIA SUPERIOR)

An (early Severan?) altar (now lost and known only through the drawing, fig. 1) was dedicated to Jupiter and Liber by one *Atri(us) Co[r]nutianus* in the centre of the Roman mining district of Kosmaj (modern village of Guberevci). (According to the alternative reading, line 3 *init.* would have contained Liber's attribute *Pater* instead of *Co[r]nutianus' gentile*).

There are good reasons to assume that Liber figured here as a patron of agricultural and mining soil. In that double capacity he is met with in many areas of Moesia Superior, Dacia, Dalmatia, Pannonia, Achaea, Sardinia and Spain (see the footnotes 7-9 and 12-16 to the Serbian text); the ancients did not distinguish between the gifts of green and mineral nature (cf. the eloquent reverse of the Pautalian coin (footnote 19); for the legal angle see footnote 22). As the miners' god of fertility (the god of the mining village mentioned in IMS IV 109 [see Add.]), Liber was close to i.a. Priapus (footnote 24); the interesting testimony of *AE*, 1995, 1197 shows that clearly enough.

Addendum:

Накнадно сам обратио пажњу на једну горњомезијску посвету Либеру која се тиче предмета овог чланка. Натпис из Леца (IMS IV 109) гласи: *Flavius Lucius et | Fla(vi)us Lucillus de|o sancto laeto Lib|ero patri pro salutes |⁵ suas (!) et vicanorum | posuerunt*. Реч је о области, недалеко од Лесковца, која је позната по атичким и каснијим рудницима злата и олова (cf. *TIR* K 34 str. 78 [VIIIc]; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд 1951, 239 sq.); култ Либеру у њој свакако је повезан са том основном привредном граном. Значајно је што се посвета тиче не само оца и сина Флавија него и његових земљака, сељана (*vicani*). Та околност говори да се ради о колективно значајном култу.